

ред. А.А. Пионтковского, П.С. Ромашкина, В.М. Чхиквадзе. М., 1970. 14. Курс уголовного права. Общая часть. Т.2: Учение о наказании / Учебник под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. М., 1999; Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. М., 1996. 15. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть. М., 1996. 16. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях. М., 1939.

Надійшла до редколегії 02.09.02

В.М. Трубников, М.І. Чучилін

ПОНЯТТЯ ПРОГРЕСИВНОЇ СИСТЕМИ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ

Перш ніж розглядати визначення поняття прогресивної системи, сутність і зміст цього складного і самостійного інституту кримінально-виконавчого права, на наш погляд, доцільно розглянути терміни, уживані в діючому кримінально-виконавчому законодавстві в зв'язку з характеристикою цього процесу.

Насамперед слід зазначити, що термін «прогресивна* система» був запозичений вітчизняним законодавством із англійського законодавства (там же було й покладено початок існуванню цієї системи), де процес відбукання покарання засудженими будувався за принципом жорсткості чи пом'якшення режиму в залежності від їхньої поведінки у місцях позбавлення волі.

Ми не можемо погодитися і з застосуванням досить часто терміном «зміна умов тримання засуджених». Поняття «зміна умов тримання» містить у собі, на наш погляд, не тільки права й обов'язки засудженого, але й характеристику побутових умов: розмір житлової площі, установлену засудженому; кліматичні умови за місцем розташування колонії; роздільне чи спільне проживання засуджених, що знаходяться на різних умовах відбукання покарання; і таке інше. Поняття «зміна умов відбукання покарання» більш вузьке ніж поняття «зміна умов тримання», тому що воно визначає правила і порядок життєдіяльності засуджених протягом призначеного вироком суду строку покарання. Це поняття більш точно відображає сутність змін, які відбуваються з засудженим і що укладаються в зміні його правового статусу в залежності від поведінки під час відбукання покарання. Здається, що більш прийнятним є в цьому випадку термін «зміна умов відбукання покарання», і який ми надалі будемо використовувати у статті.

* Прогрес (від лат. progressus – рух уперед, успіх), тип, напрямок розвитку від менш зробленого до більш зробленого. Про прогрес можна говорити стосовно до системи в цілому, до окремих її елементів, до структури й інших параметрів об'єкта, що розвивається [1, с.513]. Є й інші пояснення слова «прогрес». Так, прогрес розглядається як поступальний рух уперед, поліпшення в процесі розвитку [2, с.494]. Існує й інше пояснення терміна «прогрес», як рух уперед, удосконалювання в процесі розвитку, поліпшення, розвиток чого-небудь у сприятливий бік [3, с. 915].

Ідея прогресивної системи спочатку зародилася в Англії в останній чверті XVIII ст., і перш за все застосовувалась у системі англійського поселення, при відбуванні якої суспільні примусові роботи на визначеному етапі змінювалися і, нарешті, засланий одержував умовне звільнення. Прогресивна система одержала потім поширення в англійській метрополії, Ірландії, Угорщині, Італії, Швейцарії й інших західних країнах.

У нашому законодавстві вперше згадування про прогресивну систему з'явилося у Виправно-трудоному кодексі РСФСР у 1924 р., а також Виправно-трудоному кодексі УРСР 1925 р. Надалі це правове поняття зустрічалося в основному в наукових працях, де вчені висловлювали різні думки: одні – за існування даного інституту у виправно-трудоному праві, інші – проти. Не вдаючись у подробиці наукової полеміки, можна, проте, помітити, що незалежно від позначення терміна суть його складають різні умови відбування покарання засудженими, де важливу роль грає їхня поведінка.

Прогресивна система має велике не тільки правове, але і соціальне значення, адже саме вона стимулює процес виправлення засудженого, поступово готує його до життя на волі**.

Що ж стосується терміна «система», то у теоретичному змісті це слово припускає наявність єдиного цілого, що складається з послідовно розташованих і взаємозалежних частин. Хоча, якщо звернутися до чинного законодавства, відбування і виконання покарання за Виправно-трудоим кодексом України сьогодні не являє собою такого цілого процесу з поступовим застосуванням складових його елементів, їхньої строгої ієрархії і взаємодоповнюваності. У наукових працях іноді говориться лише про дві форми реалізації прогресивної системи, які не тільки доповнюють одна одну, але часом і взаємовиключають.

Прогресивна система – це особливий порядок відбування покарання у виді позбавлення волі, що з'явився в середині XIX ст. По своїй сутності прогресивна система містить одну ідею: умови тримання засуджених змінюються істотно в залежності від поведінки засудженого. Зміна умов тримання засуджених у процесі відбування покарання служить одним з найбільш ефективно діючих елементів системи карально-виховного впливу.

Виконання і відбування покарання являє собою процес, протягом якого відбувається зміна поглядів, уявлень, звичок засудженого. Для того, щоб досягти максимального успіху у виправленні засуджених, засоби, які

** Не можна визнати обґрунтованим твердження, що «прогресивна система, побудована в основному на заохоченнях і пільгах і позбавленні їх у залежності від поведінки засудженого, має дуже обмежене виховне значення, оскільки вона виробляє у ув'язнених небезкорисливе, споживче ставлення до своєї поведінки. З одного факту соціальної протилежності радянської виправно-трудової політики буржуазній пенітенціарії ще не випливає, що породжувані і зміцнювана «прогресивною системою» у буржуазних каральних установах індивідуалізм, хитрість, користь, догидництво перед адміністрацією й інші пороки зовсім не будуть мати місця при введенні цієї системи в наших кримінально-виконавчих установах» [4, с. 249].

застосовуються для цього, не можуть залишатися незмінними. Навпаки, вони повинні змінюватися відповідно до змін свідомості і поведінки засуджених. Значною мірою це є свого роду і стимулом бажаної поведінки.

Правила зміни умов відбування покарання передбачені ст.ст. 45, 46, 47, 48, 65, 67 ВТК України. Зміна умов відбування покарання осіб, засуджених до позбавлення волі, практично веде до зміни обсягу їхніх прав чи убік відомого поступового послаблення властивих позбавленню волі обмежень, чи навпаки убік ще більшого посилення.

Під час відбування покарання можна впливати на поведінку засудженого за допомогою зміни правил режиму. У тому випадку, коли засуджений виправляється, створюється можливість для пом'якшення умов відбування покарання. Така зміна повинна заохочувати належну поведінку засудженого і одночасно шляхом поступового наближення умов, які існують у кримінально-виконавчих установах (КВУ), до умов життя на волі, готувати засудженого до звільнення. У випадку погіршення поведінки засудженого умови відбування покарання змінюються до гіршого, що повинно також викликати у нього небажання продовжувати надалі негативну поведінку.

Таким чином, можна сказати, що діюче кримінально-виконавче законодавство передбачає існування визначеного інституту, метою якого є стимулювання позитивної поведінки засудженого й одночасно з цим поступове привчання його до життя на волі. Зміст цього інституту утворює зміну умов відбування покарання в гіршу сторону чи в кращу сторону в залежності від поведінки засудженого. Кримінально-виконавче законодавство встановлює і визначену форму такої зміни умов.

Наявність самостійного правового інституту, що характерний зазначеними цілями і змісту, свідчить про існування в кримінально-виконавчому праві так званої прогресивної системи.

З погляду сутності цей порядок припускає зміну умов відбування засудженим покарання в залежності від його поведінки: краще поводить себе засуджений, обсяг його прав чи наданих йому пільг збільшується, гірше поводить себе засуджений, обсяг цих прав чи пільг скорочується.

Іншими словами можна сказати, що прогресивна система містить у собі одну ідею: умови відбування покарання засудженого ставляться у пряму залежність від його поведінки. Тому прогресивна система не може бути англійською, російською чи українською, сутність її однакова. Тому не можна погодитися з Ю.М. Ткачевським, який у всіх своїх роботах, присвячених проблемам висвітлення прогресивної системи, підкреслює, що в Російській Федерації існує «російська» прогресивна система [5].

Не слід ототожнювати сутність прогресивної системи і форми змін умов відбування покарання. Форми зміни умов відбування покарання можуть бути різноманітними, однак, головне полягає у тому, що вона припускає при відбуванні позбавлення волі зміну правового положення засудженого в залежності від його поведінки. Якщо ж протягом усього процесу відбування покарання, застосовувані до засудженого засоби, залишаються незмінними, то така система не може бути, не є прогресивною.

Тепер звернемося до більш складного питання: визначенню поняття «змісту» прогресивної системи. На наш погляд, необхідно виділити два поняття прогресивної системи: прогресивна система в широкому і прогресивна система у вузькому значенні слова.

Першу, на наш погляд, треба розуміти як ідею, як основний принцип, що пронизує всю кримінально-виконавчу систему, яка знаходить своє вираження в багатьох своїх функціях і яка:

- визначає стратегію діяльності кримінально-виконавчих установ у справі виконання покарання у виді позбавлення волі і досягнення цілей покарання (реалізації кари, виправлення засудженого, спеціальної і загальної превенції);

- стимулює поведінку засуджених під час відбування покарання у виді позбавлення волі в кращу сторону, убік пом'якшення режиму;

- забезпечує реалізацію принципів кримінально-виконавчої політики, принципів кримінально-виконавчого права, принципів діяльності кримінально-виконавчих установ;

- сприяє закріпленню позитивних результатів карально-виховного впливу на засуджених у процесі соціальної адаптації звільнених від відбування покарання.

Прогресивна система у вузькому значенні – це зміна умов відбування покарання з її формами, видами і конкретними елементами.

Таке наше розуміння прогресивної системи, яке успішно застосовується в наших кримінально-виконавчих установах, підкріплюється думкою багатьох учених, що досліджували цю проблему. Так, О.І. Бажанов визначає прогресивну систему «як визначений, точно регламентований порядок виконання позбавлення волі з класифікацією і роздільним триманням засуджених у різних видах ВТУ, при якому для засудженого змінюються умови відбування покарання в кращу (або в гіршу) сторону в залежності від його виправлення (або не виправлення) з наданням можливості дострокового звільнення, з організацією допомоги звільненому (патронат) і встановленням за ним спостереження і нагляду» [6, с.69–70]. Причому, як думає автор, «таке розуміння прогресивної системи існувало з моменту її появи. Так розумілася вона й у період застосування в нашій державі (1918–1930)» [6, с. 70]. І варто підтримати його позицію, коли він категорично заперечує проти визначення прогресивної системи тільки як особливого порядку відбування покарання у виді позбавлення волі, тому що це необґрунтовано звужує мету прогресивної системи [7, с. 88].

До речі, подібна точка зору висловлювалася вченими з приводу застосування прогресивної системи і в перші роки радянської влади [8]. Подібне широке визначення змісту прогресивної системи трактувалося й у момент її зародження. Так, відповідно до регламентації Англійської (марочної) прогресивної системи адміністрація в'язниці, а не суд, здійснювали розподіл засуджених на класи. Умовно-дострокове звільнення від позбавлення волі, наприклад, було сполучено з такими вимогами, які застосувалися до звільнюваного під час іспитового терміну, що фактично перетворювало його в продовження виконання іншого покарання – обме-

ження волі. Перераховані процедури були елементами виконання покарання в межах прогресивної системи.

Якщо говорити про тимчасові терміни дії прогресивної системи, то її не можна обмежувати тільки термінами позбавлення волі. Прогресивна система, як правильно підкреслює О.І. Бажанов, не тільки переслідує досягнення цілей покарання: виправлення засудженого, приватну і загальну превенцію, але і виходить за межі виконання покарання. Ця система, на його думку, охоплює і комплекс заходів, проведених із засудженими після їх звільнення з місць позбавлення волі. Це так названа постпенітенціарна допомога, яка на даний час розглядається як основна ланка у попередженні рецидивної злочинності й охоплює усілякі види діяльності. Крім того, сюди ж відноситься організація нагляду за звільненими з місць позбавлення волі (особливо за звільненими достроково). Уся ця діяльність має на меті профілактику рецидиву злочинів з боку звільнених [6, с.7].

Ю.М. Ткачевський, критикуючи подібне розуміння змісту прогресивної системи, стверджує, що функціонування механізму прогресивної системи припиняється самим фактом виконання покарання [9]. Свою позицію він аргументує посиланням на положення ст.182 Кримінально-виконавчого кодексу Російської Федерації, що передбачає право засуджених, які звільняються від обмеження волі, арешту або позбавлення волі, на трудове і побутове влаштування і одержання інших видів соціальної допомоги відповідно до законодавства Російської Федерації і нормативних актів, і підкреслює, і що в даному випадку мова йде не про кримінально-виконавче, а інше законодавство. Заперечує він і проти включення підготовки засудженого до життя на волі у зміст прогресивної системи, пояснюючи це тим, що така підготовка засудженого здійснюється всією діяльністю місць позбавлення волі і, у тому числі, його професійною підготовкою і знаходиться поза межами прогресивної системи. Вона лише може сприяти вправленню засудженого, його підготовці до життя на волі.

І в цьому випадку, на наш погляд, не правий Ю.М. Ткачевський, оскільки у ст. 182 Кримінально-виконавчого кодексу Російської Федерації мова йде про принципові позиції держави, де передбачається надання соціальної допомоги звільненим від відбування покарання. Соціальну допомогу в даному випадку необхідно тлумачити дуже широко. Під соціальною допомогою мається на увазі не тільки надання юридичної допомоги, але й сприяння звільненим від відбування покарання в одержанні психологічної, педагогічної і медичної допомоги, і ці форми допомоги, природно, регламентуються різними галузями права.

Але, на наш погляд, у зміст прогресивної системи необхідно, більш того, треба включати і здійснення соціального контролю з боку державних органів, громадських організацій, окремих громадян у процесі соціальної адаптації після звільнення засуджених від відбування покарання, що буде сприяти закріпленню досягнутих у процесі виконання і відбування покарання позитивних результатів виправлення засуджених.

Творці прогресивної системи заклали в неї ідею досягнення в процесі виконання і відбування покарання зміни поведінки засудженого в кращий

бік. Але адже тільки одними заходами впливу (каральними і виховними) не можна домогтися поставленої мети. Почувачи цю незадоволеність, багато юристів включають у зміст прогресивної системи класифікацію засуджених до позбавлення волі по видах місць позбавлення волі і встановлених у них режимах. За цими же розуміннями, очевидно, О.І. Бажанов і інші автори до прогресивної системи відносять дострокове й умовно-дострокове звільнення засуджених від відбування покарання. Така позиція авторів ще більше зміцнює нас у правильності нашої позиції, коли при визначенні змісту прогресивної системи ми розуміємо її як ідею, основний принцип, яка пронизує всю стратегію і тактику діяльності адміністрації кримінально-виконавчих установ і поведінку засудженого.

Помилка, на наш погляд, багатьох авторів при визначенні поняття прогресивної системи полягає в її змішанні чи ототожненні з поняттям «зміна умов виконання і відбування покарання». Так, Ю.М. Ткачевський пропонує таке визначення прогресивної системи: «Прогресивною системою виконання кримінальних покарань є встановлений законом порядок зміни умов виконання кримінальних покарань, що поліпшує чи погіршує правовий статус засудженого в залежності від його поведінки, відносини до покарання, що відбувається» [10]. Багато авторів і розуміють прогресивну систему тільки і лише як систему зміни умов відбування покарання, і, насамперед, переведення з одного виду (режиму) кримінально-виконавчої установи в іншу.

Яка ж мета (задача) стоять перед прогресивною системою? У тому розумінні змісту прогресивної системи, що ми виклали раніше, перед прогресивною системою стоять задачі досягнення цілей покарання (реалізації кари, виправлення засуджених, загальної і спеціальної превенції). Але оскільки прогресивна система має на увазі, насамперед, особистість засудженого, то й першорядною задачею прогресивної системи є виправлення засудженого. У цьому сенсі правильне твердження О.І. Бажанова, що цілями прогресивної системи є: «виправлення і перевиховання засуджених, приватне і загальне попередження, поступова підготовка засуджених до життя на волі, профілактика вчинення злочинів з боку звільнених від покарання». І далі він уточнює: «що стосується стимулювання виправлення засуджених, те це зовсім не ціль, а властивість, внутрішньо властива прогресивній системі. Головна мета прогресивної системи – виправлення засудженого» [6, с.72]. Ю.М. Ткачевський, заперечуючи проти такого визначення задачі прогресивної системи, пише: «Мета виправлення засуджених, попередження вчинення ними й іншими особами нових злочинів, підготовка їх до звільнення зважуються всією сукупністю карально-виховного процесу, що базується на застосуванні всіх засобів виконання покарання. Прогресивна система є частиною, складовою ланкою такого процесу. Суть її в зміні умов тримання засудженого в залежності від його поведінки. Тому ціль прогресивної системи скромніше. Вона покликана лише стимулювати, полегшувати процес виховання засудженого» [9, с.132–133]. Подібну позицію з цієї проблеми займав і М.О. Стручков, який відзначав, що «метою прогресивної системи є стимулю-

вання виправлення засудженого і порушення в нього прагнення до цього» [11, с.92]. З таким розумінням задач прогресивної системи не можемо погодитися хоча б тому, що не можна обмежувати задачі прогресивної системи лише задачею «стимулювання засудженого до виправлення».

Розуміючи прогресивну систему як ідею, основний принцип стратегії і тактики діяльності адміністрації кримінально-виконавчих установ і поведінки засудженого, ми маємо на увазі, що подібна система повинна застосовуватися при виконанні і відбуванні будь-якого, кожного виду кримінального покарання, зрозуміло, у тому чи іншому обсязі.

Список літератури: 1. Философский энциклопедический словарь. 2 изд. М., 1989. 2. Ожегов С.И. Словарь русского языка. 20-е издание, стереотипное. М., 1988. 3. Толковый словарь русского языка: в 4 т. /Сост. В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, Б.А. Ларин и др.; Под ред. Д.Н. Ушакова. М., 1994. 4. А.Е. Наташев. Неприемлемость «прогрессивной системы» отбывания лишения свободы // Проблемы развития исправительно-трудового законодательства, Саратов, 1961. 5. Ткачевский Ю.М. Проблемы совершенствования прогрессивной системы исполнения уголовных наказаний // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. 1981. № 6; його ж. Содержание прогрессивной системы уголовных наказаний // XXVI съезд КПСС и укрепление законности и правопорядка. М., 1982. 6. Бажанов О. И. Прогрессивная система исполнения наказания. Минск. Наука и техника, 1981. 7. Комментарий к Основам исправительно-трудового законодательства ССР и союзных республик. М., 1972. 8. Познышев С. В. Очерки тюрьмоведения. М., 1915; Исаев М. М. Основы пенитенциарной политики. М.-Л. 1927. 9. Ткачевский Ю.М. Прогрессивная система исполнения уголовных наказаний /Учебное пособие. М., 1997.

Надійшла до редколегії 16.10.02

Т.П. Матюшкова

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ОСОБИ ПОТЕРПІЛОЇ В МЕТОДИЦІ РОЗСЛІДУВАННЯ НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗЛОЧИНІВ

Криміналістичне вивчення особи потерпілої має велике значення для методики розслідування таких насильницьких злочинів, як вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, зґвалтувань, незаконного позбавлення волі тощо. Водночас слід підкреслити, що в криміналістиці проблема вивчення особи потерпілої від насильницьких злочинів досліджена недостатньо. Зокрема, в Україні глибокі криміналістичні дослідження в цьому напрямку не провадилися.

Зґвалтування є найбільш жорстоким зі злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканності. Особливо, якщо мова йде про так зване «зґвалтування довіри», коли злочинець та потерпіла раніше знали один одного та, навіть, мали певні стосунки [1, с.80–90]. Як свідчить узагальнення судової практики по справах проти статевої свободи й статевої недоторканності, за останні роки значно збільшилась їх кількість в сім'ї, особливо відносно неповнолітніх дівчаток. За даними соціологічних досліджень кожна третю дівчину примушували до вступу в статевий зв'язок, кожна десята була зґвалтована [2, с.61–72]. Слід зазначити, що більшість дівчаток-підлітків були зґвалтовані або батьком, або вітчимом. Останні